

ԱՆԱԾԻՏ

ՀԱՅԴԴԵՍ ԱՄՍԵԱՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ

Ա. ՏԱՐԻ

ՄԱՐՏ—ԱՊՐԻԼ 1899

Թիի 5—6

ԴԱՐԱՎԵՐՁԻ ՖՐԱՆՍԱՆ

Բարոյական խորին տազնապը որով տարի ու կէսէ ի վեր Ֆրանսա կը տառապի, ամենէն թեւադրական էջերէն մէկը պիտի մնայ նոր ժամանակներու պատմութեան : Կարճատեաններն ու կուսակցամոլները միայն կրցան երեւակայել թէ Տրէֆլէսի խնդիրը անհատական խնդիր մըն էր, Հրէայի խնդիր մը, ձանձրանալի միջնադէպ մը լոկ : Մարդը աշխարհ զգաց անոր խորհրդանշանական ինդարձակութիւնը, անոր մարդկային կարեւորութիւնը, եւ այդ մասնաւոր համարուած գործը չուտով դուրս ելաւ իր տեղական շրջանակէն, օրուան մեծագոյն հարցերէն մէկը դարձաւ : Անոնց համար որ մօտէն հանդիսատես կրցան ըլլալ այդ արտասովոր սոսամբն՝ որուն վերջին աւարը չաւարտեցաւ դեռ, ատի երեւցաւ, իր ցաւի, բողոքի, ստութեան, դաշլոյթի, վատութեան, նենգութեան, անձնութեան ու հաւատքի տենդոտ խառնամանուրէն մէջ, իբրեւ ամենէն նշանակալից ու ամենէն անկեղծ պատկերը ուր արդէ ընկերութիւնը կը ցողանար իր երէկի ու վաղուան ուժերու մոլեգին պայքարովը : Թերեւս չափազանցութիւն չըլլայ կարծել թէ 89ի յեղափոխութիւնէն ի վեր, որ ժԼ. դարը փակեց եւ մեր դարուն տուաւ նոր ոգի մը եւ նոր մղում մը, այս տուած ամենէն կարեւոր գրուածն է որով Ֆրանսա կը կատարէ իր ճակատագրային դեւրը մարդկութեան մէջ : Ֆրանսայի դերն է մեծ

քաղաքները ապրիլ, մեծ պայքարները խաղալ, այնպիսի ուժգնութեամբ մը, անկեղծութեամբ մը եւ յստակութեամբ մը, որ բովանդակ աշխարհ՝ հետաքրքրուած ու յուզուած՝ հետեւի տեսարանին եւ օգտուի, դաստիարակուի անով : Այն կոյր Ֆրանսամոլներէն չեմ որ նկատեմ Ֆրանսան իբրեւ ամենէն «տեղեւոր» երկիրը նոր քաղաքակրթութեան : Ինքալիան է արդէ գեղարուեստին եւ արդի բանաստեղծութեան մայրը, Անգլիան է փորձառական գիտութեան, գրական իմաստասիրութեան ու ընկերական ազատագրութեան հոյակապ հիմնադիրը : Եւ Ֆրանսա չունի հանճարներ (բաց ի իր մէջ քանի գիտնականներն ու գրականութեան մէջ իր հեզնողներէն) որոնք կարենան հասնիլ Շէքսպիրի, Կէօթէի, Պեթովընի, Միքէլ-Անճելոյի հսկայական համեմատութիւններուն : Հիւսիսին ու Հարաւին մէջ տեղը զետեղուած, ալյազան ցեղերու բազմաբարդ խառնուրդ, ֆրանսացի ժողովուրդը իր մտաւորական արտագրութեան մէջ աւելի՛ հաւաքող, ներդաշնակող ու յղկող մը եղած է քան ստեղծող, աւելի ցոյց տուած է չափաւորութեան, ճաշակի, կատարելութեան՝ ձիրքեր քան յանդուգն արարչագործութեանց : Բայց իր դերը, ու թերեւս գլխաւոր դերը, եղած է, կերպով մը, ընդհանրացնել, իր պայծառ, չափաւոր ու սիրուն արտաքաղութեանը նորհիւ, այն զեղեցկութիւններն ու ճշմարտութիւնները զոր նոք քաղաքակրթութեան տիւտանները յղացան : Ֆրանսայի առաջին մեծ բանաստեղծը, Բոքսէյլ, աշակերտն է սպանացի թարգմանչականութեան, բայց աշխարհ Բոքսէյլով ճանչցաւ սպանիական Սիսըր Այս դարուն

Ֆրանսական ուսմանը զգուրացը, որ այնքան խորին ու ընդարձակ ազդեցութիւն ունեցած է բոլոր նոր ժողովուրդներուն վրայ, իր սկզբնական տարիներ կը ստանայ գլխաւորապէս՝ անգլիական ու գերմանական գրականութիւններէն: Եւ Ֆրանսական ժվ. դարը, ժըրմանայի բուն մեծ դարը, ժվ. դարու Անգլիային, Քրոմուելի և Լոքի Անգլիային, կը պարտի մեծ մասամբ իր կազմաւորումը: Բայց մինչդեռ անգլիացի յեղափոխականը անժխոր ու հաշուած միջոցներով իր յեղափոխութիւնը ի գլուխ հանեց եւ ազատ ընկերութեան մը հիմերը գրաւ՝ պահանջ աշխարհի վրայ թ եւ է ազդեցութիւն գործելու, մինչդեռ անգլիացի իմաստասէրը արդի մտածումը ուրուագծեց չոր, մացառու ու թանձր ոճով մը որով մարդկութիւնը չկրցաւ օգտուիլ, Ֆրանսական ժվ. դարը, Վոլթեռով, Տիտոտյով, Ռուսոյով, միւսնոյն գործը կրկնեց այնպիսի ջերմ, պայծառ ու կենդանի բացատրութեամբ մը որ նոր զաղափարը տարածուեցաւ մարդկութեան մէջ, եւ միեւնոյն պատմութիւնը ապրեցաւ՝ իր վիթխարի յեղափոխութեամբ՝ այնպիսի ուժովն, մեծաշնորհ ու թատերական հանդիսաւորութեամբ որ տիեզերական հեղեմով եղաւ ան եւ ժվ. դարուն աւետարանը դարձաւ: Ֆրանսացին, կրճուր, թոնոն, հաղորդական, աղմուկոյտ ու վեհանմէ, իր ամէն կէտարարը ոչ թէ լոկ ինք իրեն համար, ինչպէս եսական Անգլիացին կամ հնչատէր Իտալացին կամ դանդաղ ու երազկոտ Գերմանացին, այլ բովանդակ մարդկութեան համար կատարելու ձեւն ունի: Փըրանսա կերպով մը աշխարհի թատերաբեմը եղած է միշտ: Լեզուն, ամենէն յստակը մարդկային լեզուներուն, հետեւաբար ամենէն տարածածը, ցեղը՝ ամենէն անհանդարտ ու պերճախօսը, հետեւաբար ամենէն ուշադրաւոր, այնպէս մը ըրած էին որ ու եւ զէպը, գրականօք քաղաքական կամ գիտական, այդ թատերաբեմին վրայ՝ կը ստանայ հնչուն մը, լոյս մը, ձեւ մը, որ Պարզութեան աւանդէն հեռուոր խորքերէն ալ կը լսուի, կը տեսնուի, կը հասկցուի. նոյն իսկ միւս մեծ ազգերուն մէջ տեղի ունեցած կարեւոր երեւոյթները, Բարիզէն անցնելով է որ տեսնուելի կը դառնան մարդկութեան, «տիեզերական» կ'ըլլան: Բոլոր մեծ արուեստագէտներ իրենց համբաւին կատարը հասած կը համարին զիրենք երբ Բարիզի նուիրագործումը ունենան:

որովհետեւ Ֆրանսական ցեղը, ներկայացնելու արուեստին մէջ առաջինը, համբաւները գիտէ վերջնական ու որոշ ձեւով մը թընծայել աշխարհին, եւ պէտք կ'այ կրկնել թէ ո'ր աստիճան կարեւոր եղաւ Ֆրանսայի գործը այն ազատութեան ձգտումին մէջ որ մարդկութիւնը թօթիկացաւ յայդ դարու մէջ, եւ որով Ամերիկայ, Իտալիա, Յունաստան եւ ուրիշ երկրներ իրենց ինքնութիւնը գտան եւ ուրիշներ, ինչպէս Գերմանիա, Ռուսիա, նոյն իսկ Սպանիա, զէպ ի ընկերական ազատագործ կազմակերպութիւն մը զիմն սկսան:

Ֆրանսայի այդ դիրքն է պատճառ որ Տրէյ-ֆիւսի ինքզին համաշխարհային ինդիւր մը դարձաւ անմիջապէս: Շովինները այդ երեւոյթին մէջ Ֆրանսայի զէմ ուղղւած օտար դաւաճեցութիւն մը ուղեցին նշմարել, մինչդեռ պարտէին տեսնել որ Ֆրանսան յուզող թ եւ է զէպը մը չէ, ոչ միայն միջնած միջազգային շահագրգռութիւնը Ֆրանսայի բարձրօրէն պատուաբեր երեւոյթ մըն էր, եւ կը նշանակէր թէ Ֆրանսա «մարդկային երկիրն» է, «սիրտը» մարդկութեան, որուն իւրաքանչիւր բաւախութ, իր դանդաղացման կամ երազման համեմատ, կ'ազդէ մարդկային կենսականութեան վրայ: Օտարները, ամենամեծ մասամբ, ի տես այս երկարատեւ պայքարին որ Ֆրանսայի մէջ տեղի է ունենայ, ուրիշ զգացում չյայտնեցին բայց իմէ զայրոյթ անոնց զէմ կը չարափոխեն, կը միջնցեն ճշմարիտ Ֆրանսային, արդարութեան ու լոյսի Ֆրանսային սիրուած զէմը, եւ հիացում՝ այն արի Ֆրանսացիներու ջոկատին որ այդ վտանգուած բայց անմահ Ֆրանսային պաշտպանը հանդիսացաւ:

Եւ ես անոնցմէ եմ որ կը մտածեն թէ այս ամբողջ պատմութեանը հանդէպ, աւելի հիացում քան տրամութիւն զգալու պարտք ունի օտար մը: Երբեք համախոր չեղաչ անոնց որ այս Տրէյֆիւսիան տաղանային մէջ Ֆրանսայի բարոյական անկման մէկ վերջնական նշանը կը կարծէին տեսնել: Այո՛, ճշմարտութեան թշնամիներուն անաթօթութիւնը ծայրայեղութեան հասաւ երբեմն, կատապրոպիներու անսխալութեան եւ ամբողջի վատութեան վնասեցուցիչ տեսարաններու ներկայ գտնուեցանք, բայց եւ կը յամառէի աչքս յատել ոչ թէ սղելը մեծամասնութեամբ (մեծամասնութիւնը միշտ ու ամէն տեղ կոյր ու ապուշ է, միշտ սղել է), այլ այն փոքրամասնութեան որ զիրազնիք արմատեցաւ անոնց զէմ

որոնք կ'ուզէին մեծ Յեղափոխութեան գործը քանդել ու միջին դարը վերանորոգել Ճրանսայի մէջ (եւ այդքան շփոթ փոքրամասնութիւն չստ լիւ անգամ կարելի եղած է տեսնել մարդկային պատմութեան մէջ) : Ամէն երկւոր մէջ կը պատահին պատական սխալներ, կը գործուին կառավարական ոճերներ, բայց ոչ մէկ տեղ կարելի պիտի ըլլար գտնել բողոքի գունդ մը այնքան հզօր , այնքան ազնիւ եւ այնքան Խորի որքան սա ափ մը Յըրանսացիները որոնք բարի պայքարը պայքարեցան : Ինծի համար այդ ափ մը Յրանսացիներն են Յրանսան : Հիացումը գերակշիռ մնաց իմ մէջս , որովհետեւ կը հաւատայի , Գլխաւորը հետ , թէ իրերու քարճարացոյն արամաքանութիւն մը կայ որ ընկերական հաւատարակչութեան համար կը պահանջէ որ արդարութիւնը վերջի վերջոյ յաղթանակէ , եւ վստահ էի որ ճշմարտութիւնը , հակառակ ամէն խոչընդոտի , պիտի հասնի իր ճամբուն ծայրը , ինչպէս պատգամեց այս պատմութեան մարգարէն , Ջորան :

Եւ հոտ է դարձ որ կ'ելլէ այս տագնապէն որով Յրանսա տառապեցաւ ու զեւ կը տառապէ , եւ որմէ աշխարհ պիտի օգտուի : Թէ կառավարութիւնները անխալ չեն , թէ բանակը կը կազմուի ամբողջ ազգէն եւ ոչ թէ մէկ քանի պետեր , թէ արդարութիւնը ներկայացնող մարմինը ազգի մը գերագոյն մարմինը պէտք է նկատուի՝ գերիվեր կառավարութիւնէն , խորհրդարաններէն ու բանակէն , թէ հակառակ պայտօնական ուժերուն խոչոր գիւմազութեանը , հակառակ ամբոխին անգիտակցից հակառակութեանը , խումբ մը համոզուած , անձնուէր ու արի մարդերու յամառ հաւատքը եւ աներկիւղ պայքարը արդարութեան համար՝ անընկճելու եւ յաղթելու նախաանհմանութեան ուժն են , ահա այն զաղափարները որ այս խնդրոյն ամէն մէկ ցարտածութենէ արձակուեցան ճառագայթներու պէս եւ զացին սփռուիլ ժողովուրդներուն մինչեւ ամենէն թմրած խաւերուն խորը , եւ ամէն տեղ , հանրային կարծիքը արդարութեան մարտիկներուն հետ եղաւ : Արդարութեան զաղափարին ամենէն լայն ընդհանրացումներէն մէկը եղաւ այս : Աշխարհի բարոյական ուժը աւելցաւ ասով : Հիւսիս բոլոր ազգերը կը սպասեն որ Արդարութիւնը յաղթանակէ , եւ անշուշտ Արդարութիւնը պիտի ըլլայ յաղթանակողը : Եւ ասիկա թերեւս աւելի մեծ յաղթանակ մը

պիտի ըլլայ քան 89 ինը որ դասակարգեւորուէր : Կոխ մըն էր որուն մէջ հասկան կրքերը խոչոր տեղ մը կը բռնէին . ասի զաղափարին համար պայքարն է զուտ , անհաւասար ուժերով մղուած , առանց արկնի , մտաւորական միջոցներով , եւ որուն արդիւնքը իր շարունակութեան մէջ՝ թերեւս աւելի ընդարձակ եւ աւելի տեսական պիտի ըլլայ : Ես կը կարծեմ թէ այս խնդիրը թուական մըն է Քրանսական պատմութեան մէջ . եւ դարավերջի Յըրանսան այս տագնապէն յետոյ , պիտի ըլլայ Յրանսա մը իր ճշմարտ մեծութեան կրկին բարձրացած : Եւ մարդկութեան համար ատի ամենէն գեղեցիկ աւետիսն է : Մարդկութեան ընդհանուր ատողութեանը համար անհրաժեշտ է որ Յրանսան , «սիրտը» , առողջ մնայ ու հզօր :

Թէ ատի դրական ճշմարտութիւն մըն է եւ ոչ թէ ֆոգմը , աշխարհ դառնօրէն զգացողայ՝ այս վերջին ճառարդ դարուն մէջ , ուր Յրանսա ինկաւ իր դերքէն եւ կորսնցուց իր բարոյական բարձրութիւնը :

Միջին դարու Յրանսան «ասպետական ոգի» ին մեծ ներկայացուցիչը եղած էր , խաչակրութեան գլխաւոր կազմակերպիչը եւ Արեւելքի քրիստոնեաներուն պաշտպանը . Ժի . դարու Յրանսան Եւրոպայի դաս տուած էր աշխուշական կենցաղավարութեան , ստեղծած էր արդի «քաղաքավարութիւնը» , արդի «ճաշակը» . Ժի . դարու Յրանսան մէկ կողմէ այդ գործը շարունակելով ու կատարելութեան հասցնելով հանդերձ , միւս կողմէ իր Եւրաստաններով ու գիտականներով ընկերական ու մտաւորական ազատագրութեան շարժումը տարածեց ամբողջ աշխարհի վրայ , այդ անբաղդատելի դարուն մէջ ուր ճարտէհներն ու քաղցրները Քրանսացի խնամատէրներուն առջեւ կը խոնարհէին : Յեղափոխութեան Յրանսան , վեհանձնութեան գիւցազներգութիւն մը ապրելով ինչպէս ոչ մէկ ժողովուրդ յոյացած անգամ չէր , իր ազատամուլ քաղցրը ցրցեցին չորս կողմ , Ամերիկայէն Իտալիա , Աւստրիայէն Իռլանտա , բոլոր զահերը եւ Եկեղեցին ամբողջ զղրեց , ու աշխարհին սորվեցուց կրօնքը ազատութեան ու արդարութեան : Նաբոլէոնի Յրանսան անշուշտ տեսակ մը նահանջ եղաւ ազատութեան այս յառաջիկայագրութեանը մէջ , բայց որչափ ոչ Նաբոլէոն մեծ ըլլար , այդ շարժումը աւելի մեծ էր քան չէր կրնար խեղդուիլ . Նաբոլէոն

իր կատարած աւելիչ, անկապակից բայց մեծագործ ու չողողուն գործով ուրիշ բան չբրաւ այլ ինքէ աւելի ընդառնակ ու կորին կերպով տարածել, եւ աւելի փայլուն ու վեպական գոյներով, աշխարհի ամէն կողմը, Արեւմուտքէն մինչեւ Արեւելք եւ ծայրագոյն Հիւսիսէն մինչեւ ծայրագոյն Հարաւ, Ֆրանսայի անունը, Ֆրանսայի լեզուն, հետեւաբար Յըրանսայի գրականութիւնը, այսինքն ազատութեան գրականութիւնը. եւ հակառակ իր ընտելութեան ձգտումներուն, Նաբոլէոն կարեւոր քայլ մը առնել տուաւ հնակործան գործին. ինքը եղաւ այն առաջին ամենագործադրէր որ հին Եւրոպայի մեծագոյն բռնապետը, Պապը, իջեցուց իր գահէն ու քաղաքային զօրութեան ստորակարգէն, Նաբոլէոնի անհնուապամբ ազատական Ֆրանսան վերածնաւ, ու 1889 թ եւ 1848 թ խորիստ գաղափարաբաշտ սերունդները արթնացան եւ այդ ռոմանդիկ չըջանին ամբողջ մարդասէր, մեծաննն ու փողփողուն զգայնութիւնը որ այս քաղաւ եւրոպական գրականութեան վրայ հըզորապէս անդրադարձաւ Թագաւորութեան վերանաստատումը ու Նաբոլէոն Գ. ի կայսրութիւնը չաղելիցնին այդ գեղեցիկ վերելքը. երբիհիքներն էին որ կը փոխուէին, եւ Ֆրանսական ժողովուրդը կը շարունակէր իր գործը. Գլուտ Պէնարբի, Պալլաքը, Հիւկոյի, Տըլաքոուայի եւ Միշլէի ժամանակն էր ան, եւ անկարելի է հաշուել ինչ որ աշխարհի բարոյական տաքութիւնը կը պարտէ այդ արեւ-ուղեղներուն: Եւ պէտք չէ մոռնալ որ նոյն իսկ Նաբոլէոն Գ., հակառակ իր կայսերական քաղաքականութեան, Յեղափոխութեան Ֆրանսային ծրագիրը գործադրողներէն եղաւ, թրքական բարբարոսութեան դէմ պաշտպանելով Սուրիոյ եւ Զէյթունի թրիստոնեաները:

Ֆրանսա ինկաւ. Ֆրանքո-բրուսական պատերազմէն յետոյ, եւ չկայ պատմութեան մէջ դէպքը աւելի աղետաբեր ու անէծքի արժանի Ֆրանսայի պարտութիւնը միանգամայն պարտութիւնը եղաւ. Ֆրանսական ոգիին, ու Եւրոպայի վրայ ծագեցաւ յանկարծ նոր ոգի մը, բրուսական չոր, ետական, անգութ ոգին, խանութպանի ոգին:

Ճշմարիտ է որ Ֆրանսայի բարոյական տրակարացումը պատերազմէն առաջ սկսած էր արդէն, եւ ան էր որ զիխաւոր պատճառը եղաւ Ֆրանսայի պարտութեան: Նաբոլէոն Գ. ի եւ

Մոռնի դքսին ղեղիւ ու գուարճամուկ կառավարութիւնը Բարիքը «աշխարհի բողոքոց» ը դարձուց, ինչպէս ըսին. Թիւրքոյի պարահանդէսները, եւ բոլոր այն ծայրաշեղոյն ցոփ բարեքեր որ կը տրէրէն բարեգնան բարձր ընկերութեան մէջ, «Նոր Բարիքոյի մը» ձեւը տուին Ֆրանսական ոստանին, ինչպէս կը գուշէր Հիւկոյ իր զայրացկոտ քերթումներով, կղերը, իր դիրքն ու զօրութիւնը վերստին գտած. ԺԼ. դարուն գործը կը քանդէր, ու կը պատրաստէր, իր անբարոյացուցիչ աղբեցութեամբը, Յեղափոխութեան Ֆրանսային անպարտելի եւ ազատագր բանակին տեղ, Սըտանի տխուր սպայակոյտը: Եւ, ինչ որ ամենէն վտանգաւորն էր, ինքեւ, փաշտոյի ու հայհոյի հեզուութիւն մը սովորական ոգին կը սկսէր գառնալ, հեզութիւն մը որ ԺԼ. դարուն գիտակից ու հաւատարմ հեզութիւնը չէր, այլ իմաստակ ծաղըը բոլոր մեծ զգացումներուն, այդ հակասական չըջանին մէջ ուր կրօնքը կը տրէրէր անանց ո եւ է անկեղծ կրօնաստութեան, առ գիտութեան պաշտամունքն ալ չէր պահած իր խանդավառ զօրութիւնը, այլ ընդհակառակն, դրական իմաստասիրութեան սխալ հասկցուած ոգիով մը, ետական ու նիւթապաշտ բարոյական մը կը սկսէր կաղմոխիլ. եւ այդ ունկեղծ փտութիւնը իր յատկանշական մէկ արտայայտութիւնը կը գտնէր Օֆէնպախի երաժշտութեան մէջ որ Ոլիմպոսն ու աստուածները, ինչպէս եւ բովանդակ արդի մարդկութիւնը, խաղը խալտառակ կը ցուցնէր իր շարածէի ու ապուշ գուարճութեանը մէջ. դրականութիւնը մարդատեաց, կենսատեաց ձգտումներով կը սկսէր ապականիլ. բայց զեռ կանգուն կը մնային քանի մեծ խորիստ ուժեր, որոնք յաւերճական Ֆրանսան կը ներկայացնէին, Հիւկոն որ կը յամարէր ազատութեան, գեղեցիկութեան ու խանդի երգը գոռացնել, Պալլաքը որ մարդկային նոր դիւցազներգութիւնը մը կը յղանար, միջին բայց հզոր, Դե կը մնար մանաւանդ հաւատք մը, որ ընդհանուր էր, հաւատքը Ֆրանսական միժուութեան, վեհանննն ու արգաւանդ հաւատքը որ կարեւոր էր աշխարհին, որովհետեւ իր մէջ կ'ենթադրէր եւ Ֆրանսայէն դուրս կը սփռէր այն բոլոր աղին. սկզբունքները որ Ֆրանսա անունին մէջ կը խտանային, 70 թ պարտութիւնը զճակատն հարուած մը եղաւ. Ֆրանսա կարէվէր խոցուեցաւ իր հպարտութեանը

մէջ, եւ նոյն ատեն դառնութիւնը ունեցաւ իր դժբաղդութեանը միջոցին ղինքը լքուած անանկու իր դրացի ու դաշնակից Անգլիայէն եւ ցեղակից ու բարերարուած Իսալիայէն : Վհատութիւն մը եկաւ իր վրայ, եւ տեսաւ մը ազնուամոր տխրութիւն, որ սաստկացուց այն ամուլ ու անազնիւ բարոյականը որ արդէն սկսեւ էր կազմուել : Անշուշտ, պարտութենէն անմիջապէս յետոյ, Ֆրանսա ցոյց տուաւ ինքնապահպանման ու վերականգնման ձեզ մը որ հիանալի էր եւ կ'ապացուցանէր ֆրանսական ցեղին մէջ կենդանութեան թաքուն անսպաս աղբիւրներ : Թիւն, Ժիւլ, ժիւլի, Կամպէթիւ, Ժիւլ Սիմոն եւն. ուշիւ մ կորովի կատուցիչները եղան երրորդ Հանրապետութեան, հիմնեցին գործունէութիւն մը հանդարտ, խորհրդաւոր, առանց ոտուոր, հետտես ու ամուր, գործունէութիւն մը անգլիական մէթոտով : Վանեցին կղերական զօրութիւնը, վերակազմեցին, գերման ազդեցութեան տակ՝ զարդացական զբոսութիւնը, ուղեցին շարունակել Ժ. Գաբու Ֆրանսան. այդ ձեզին արդիւնաւորուն է որ Ֆրանսա իր պատմաբանական տրուպէքը անմիջապէս վճարեց, իր ներքին քաղաքացւած կացութիւնը վերանորոգեց, ու շուտով բարձրացաւ ներկական բարոյութեան ամենապայլուն վիճակում, իր ղինուորական զօրութիւնը մեծ խնամքներով զարգացուց եւ հուսկ ապա իր քաղաքական դիրքը հաստատապահեց ուսական նիդալակցութեամբ : Բայց թոյնը մնացած էր, եւ Նաթուէն Գ. ի օրով սկսած տարաբաղդութիւնը, պարտութեան յառաջ բերած թուլացումին պատճառով անցաւ, տարածուեցաւ ու խորացաւ, հակառակ այդ քանի մը գեղեցիկ պատմութիւն ուժերուն ուրիշ Հայրենիքին շինուածքը փրկեցին բայց ժողովրդին հողին ամբողջապէս չկրցան զտել : Անկման նշաններ կը շնչուէին ցեղին բարոյական բովանդակութիւն, մտաւորական արտայայտութեան մէջ : Գրականութիւնը, ակալի երկրաբար, ակալի յոռետես, ակալի աղբապաշտ, ակալի մորթամուլ քան երբեք, ծայրափղուութեան հասցուց մեծ իտէպնեւրուն, ազնիւ հաւատքներուն գծուած ծանակումը, կամ շլմոնքեաւ հիւանդագին ու հեշտախտաւոր միտքեղականութեան մը մէջ, կամ մանաւանդ անձնատուր եղաւ : «Բնապաշտ» սխալ տիպոսով որակուած վէպին, որ կարճատես կանխակալ կարծիքով մը կը ներկայացնէր մարդկութիւնը

քաղաքակրթութեան անգիտակից, ցած կրթերու խաղալիք, տղեղ, չարադոծ ու խղճալի, եւ որ, հուսկ ուրեմն, մտածման վերջին նշանէն զրկուած, եղաւ բուրդովին անկողնաբանի առարկայ մը, ցեղավայրի գործիք մը, շնութեան միակեղալ ու սխմար պատմութիւնը : Թատրոնին մէջ կը կանգնէր վոսլիլը, տխմար լղրճուկ ու զուարճալի. եւ քիչ յետոյ անկից ալ աւելի մեծագոր դարձաւ ֆաֆի շալքալը, փողփողուն ու ապուշցնող զբաւրոց մարդկային խոզութեան : Տիլքսանիզովը իբր ճաշակ, ժղանկիչիզովը իբր բարոյական, վախկամութիւնը իբրեւ իմաստասիրութիւն տիրապետեցին Լրագրութեան մէջ տարածուեցաւ շահատենչ ստախոսութիւնը, գրգռիչ եւ անխղճամիտ կուսակցամոլութիւնը, եւ ամօթալի շալքալը : Այս բնգահանուր թուութիւնէն օգտուելով, կղերական զօրութիւնը, անգլալի տողսուլումով մը ջանաց նորէն մտնել ֆրանսական կազմուածքին մէջ եւ իր առաջուան տեղը գրաւել հոն Լեւուէ Ժ. Գապը, իր ճարպիկ ու խորամանկ քաղաքականութեամբ, որով Հանրապետութեան կ'ընդունէր եւ կը հրաւիրէր Ժաւնսայի կաթոլիկները այդ կառավարական նոր ձեւին յարիւ, յաշոցուց կղերականութեան այդ վերանաեցումը, մեղմեց ու վերջի վերջոյ վտանգեց կամայի թիւանկիզական շարժումը, բանակին, խորհրդարանին, լըրադրութեան մէջ զօրաւոր դիրք մը գրաւել տուաւ հանրապետական ձեւացած կղերականներուն, այն աստիճան որ ակալից քանի մը տարի առաջ, Սէլիքի կառավարութեանը պարագայէս աջակողմին գործիքը դարձած էր :

Այդ քաղաքական մէջ դեր ունեցաւ ուրիշ տարր մըն ալ, Հրեաները : ասոնք, վերջին պատերազմին ի վեր Ֆրանսայի մէջ տարածուելով, արծառեցին զրամի անհաղ ու գտնիկ էլը, խարդախութեան, գեղձումներու, բարքերը, չարաղբարական մոլութիւնը սաստկացուցին խորհրդարանին ու լրագրութեան մէջ : Եւ Ժիւլիթիւթիւթեան ու Հրէութեան, այդ երկու ապականիչ ուժերուն մէջտեղ, ֆրանսական հողին խախտեցաւ ու այլայեցաւ : Այս ամբողջ քաղաքական վատաճանդուն հետեւեցն են Բանամայի գալիթիւթիւթեան, Արեւելեան ինդոյսի աւելի : Ֆրանսայի անաղբարկային ընթացքը, եւ այսօր՝ Տրէֆիլիսի հարցը, եւ ատոնց արդիւնքն է մանաւանդ այն վտանգաւոր անտարբերութիւնը զոր նոյն իսկ

ժողովուրդը պահեց այս ներքին եւ արտաքին խնդիրներուն հանդէպ եւ որմէ այս տրէֆիւսեան գործին առիթով միայն սկսաւ թօթափել Բանաստեղծի գլխաւոր հեղինակը եղան Հրեա-հանրը : Արեւելքի Գրեհտոնեաներուն նկատմամբ Յրանաստեղծ կառավարութեան ու մամուլին ունեցած անհաստատելի վարուժները գործն էր կղերականներուն որ իրենց Պապին հետ Սուլթանին կողմը բռնեցին եւ Հրեաներուն որ թրքական արժեթղթերուն կողմը բռնեցին : Իսկ այս Տրէֆիւսի խնդիրը հետեւանքն է Ժեզուիթութեան ու Հրեութեան մէջ եւ պայքարին : Այս խնդիրը մշտական խնդիրն է : Հանրապետական Յրանաստեղծի կեանքն իսկ է վտանգի մէջ : Իսկայ այս անգամ Հրեութիւնը առիթ մը տուած պիտի ըլլայ Հանրապետական Յրանաստեղծի որպէս զի վտանգը տեսնէ եւ իր գոյութիւնը ամբապնդէ կղերական ուժին դէմ, որ միանշանման միապետական կամ կայսերական ուժն է՝ ծպտուած :

Այս բոլոր անկման երեւոյթներուն տակ, առողջ Յրանաստեղծ մշտնջենաւորող մէկ քանի տարրեր կը տակալին : ազատական հակազդեցութեան խուլ աշխատութիւն մը կը շարունակէր անընդհատ, եւ այս Տրէֆիւսի խնդիրը մէկ սուր պատրուակը եղաւ որով այդ բարոյական վերականգնումը ձգտումը, որ աստեղծը իր վեր կը պատրաստուէր ու կը հանձնարար, պայթեցաւ եւ իր յաղթանակը ուղեց վերջնապէս ապահովել : Բնապատմութեան ու երգեցիկ սրճարանին տաննէն փայլուն օրերուն իսկ, Ռեանի, Թէնի պէս մրտաքեր, այդ բոլոր տիգրիսն ու կղզիանքին հանդէպ իրենց զգուանքը կ'արտայայտէին ու դադափարի գրականութեան, ազատ քրեանութեան եւ ազատ կեանքի աւանդութիւնը կը շարունակէին : Բանաստեղծութեան մէջ, Լըբոնդը տը Լիւ կը բարձրացնէր, իր խորտոմակութեանց խորքն, երգուած մասնման յիշատակարան մը, այնչափ հզօր ու վեհ որչափ պաշտ, շարունակելով Վիկինն, շարունակելով կրօնը, ազնուածաշաղկ ու յատակ Յրանաստեղծ : Գերման յաղթանակը, բրուսական եսամոլ ոգոյն հետ, բերած էր միշտ գամայն ազդեցութիւնը Գերման լիզուլն ու մտաւորական շարժման : Յրանաստեղծն որ սերունդը մը ելաւ, հիւսիսային մտածուածին խորագրէն, անկի հարուստ ու գեղատիգ քան մեծամասնութիւնը Նախորդ սերունդին, աւելի սոգորուած՝ ընկերա-

կան ու բարոյական մտահոգութիւններով : Ընկերավարականութիւնը, որ գերման Գարլ Մարքսէն ընդունած էր գիտական կազմակերպութիւնը, ծաւալեցաւ Յրանաստեղծի մէջ եւ առողջութեան ուժ մը աւելցուց : Հիւսիսի մէկ քանի մեծ մտքեր, սկսանտեղծ Ռպլինն ու Պիրանոնը, անդլիացի Գարլ Մարքս, գերման Հատերթմանն ու Նիցշէն, ռուս Թալսթոյը, գաղափարական կենսականութիւնը վերաբարձեցին, նպաստեցին որ Յրանաստեղծն դառնայ արի, ազնիւ ու բարձրաթոյն այն հոգիին զոր ինքն իսկ երբեմն իրմէ դուրս արձակած էր ամեն կողմ : Այդ մտաւորական կերպարականութիւնը կը սկսէր զգալի ըլլալ այն վերջին վեց եօթը տարուան մէջ : Երգեցիկ սրճարանն ու վտովիւր կը սոգունէին, շնութեան վէպը նոգնանքով կը հալածուէր նոր գրագեղանքին, ընապաշտ վէպին դէմ հանդիսաւորապէս կ'ապստամբէին Ռոնիի, Հեննիքի, Հիւիգմանի, Մոնկոթի պէս մտքեր, ընկերավարականութիւնը աճուն յառաջիկադպրութիւն մը կ'ունենար, արուեստը իր թոյլ քաղաքականութիւնէն, իր տարտամ զգայամոլութեան կ'ելլէր, քննադատութիւնը կը ստիպուէր խնամարիչ Բիւվիս տը Շափանի, Ռոտենի, Կիւսթով Մոտոյի բարձր գաղափարապաշտութեան առջեւ : Իսպէնի ու Վականէրի յաղթական երեկոյթները եղան ուր նորոգուած Յրանաստեղծ իր թիթոյը զգացուեցաւ, տարբեր այն Յրանաստեղծն որ իվէթ Կիլպէնը եւ Բոլիսը աստուածացուց : Ազգայնաբանութեան ու գեղեցկացած ոճին տեղ որ կը տիրապետէր, բուն Յրանաստեղծն վճիռ, հզօր ու ազատ գրուեցածքը իր գեղեցիկանութիւնը գտաւ : Գլեմմանս, երէկ մեծ ատենաբան, յանկարծ յայտնուեցաւ առաջնակարգ գրագետ մը, եւ գրագետ մը որ Տիտուլին սրատեսութիւնը ունէր եւ Ռուսոյին պերճախօսութիւնը, եւ սքանչելի Անատոյն Յրանաստեղծ, որ ինքն իսկ սիրուն ճիւղանք մըն էր մինչեւ վերջերս, երեւան եկաւ իրեւ խորթափանց քննադատ մը արդի հակառակ Յրանաստեղծն, նոր Վոլթիւրի մը ծիծաղը հնչեցնելով ժամանակակից բարքերուն զաւեշտական կեղծաւորութեան դէմ : Նոյն իսկ Զոլան որ իր հանճարը ռամկացուեցած էր ընապաշտ վէպին հակաբուսականադիտական տարաբան մէջ, իր ձեւը կը փոխէր եւ հոգեկան ու ընկերական մեծ խնդիրներ նիւթ կ'առնէր իր վերջին

եռամասնեայ վէպին (Լուստ, Հոռոմ, Բարեղ,) որ նախապատրաստութիւնը եղած ան յոյակապ արարքէն որով հերոսացաւ :

Հայկական ու յունական խնդիրները արդէն ոկան անկման ու վերանորոգման տարբերուն մէջեւ. այդ պայքարը մտաւորական շրջանակէն հասարակական գործունէութեան շրջանակին մէջ փոխադրել : Լերեւելքի մէջ կատարուած այդ հակայական ոճերը Ֆրանսական խղճին զարթուեմը երազեց . ան պահուն ուր կառավարութիւնը Սուլթանին մեղսակից կ'ըլլար հրապարակաւ, ուր լրագրութիւնը ամենամեծ մասամբ դահլիճը կը պաշտպանէր, ճշմարիտ Ֆրանսան իր դայրոյթի ձայնը լսելի ըրաւ . այդ Ֆրանսան Արեւելքի զբոստոնէից պաշտօնի կաթոլիկ Ֆրանսան չէր (բաց ի Հ՝Շառ-մարթանէն որ անկիղծօրէն ու յարատեւօրէն Հայուն դատը պաշտպանեց, կաթոլիկ կուսակցութիւնը գաղջ ու երկդիմի համակրութիւն մը ցուցուց եւ թրքատէր գործը դիւրացուց Հանթոնթյին) , այլ Յեղափոխութեան Քարմանսն էր որ առանց վերապահման իր քացարձակ զայրոյթը գոռաց , — Բլէմանսօ, Սէվ-սն, Լափլա, Պէսառ՝ մամուլին մէջ , Անտիթոն Ֆրանսա՝ ըսմ ինչեղով իր աշխատանքէն ուրիշ մարմին անպամ ըլլալով՝ դուրս կ'ելլէր հանրային գործունէութեան համար , Ժոռէս՝ փտորհրդաբանը սարսիւսով իր շանթահարիչ ըրողքովը , Յունական պատերազմին առնն , ընկերակրականները եւ ըլլոր պատահանները հանդիսաւոր միթինկներով ձայն բարձրացուցին կառավարութեան թրքամոլութեանը դէմ , երիտասարդութիւնը փողոցները թրնգացուց հակակառավարական աղաղակներով , եւ կամաւորներ միկնեցան , ինչպէս ուսման դէկ օրերուն , դէպ ի Յունաստան : Ֆրանսա կը սթալէր , մեծ գաղափարներուն Ֆրանսան , անհանձն ու գործուն Ֆրանսան : Եւ անա ինչու պահան դիւրաւ Պիտոն կըրտա տապալել Մենլինի դահլիճը . բաւեց որ բացէ ի բաց յայտարարէր թէ այդ կառավարութիւնը հանրապետութեան քողինսով ահակողմին գործիքը զարծած էր : Յեղափոխութեան Ֆրանսային վերականգնման մեծ օրերէն մէկը եղաւ այդ օրը : Տրէֆլետի խնդիրը ծագեցաւ , ու կռիւր վերսկսաւ , աւելի կատաղի , աւելի վտանգաւոր , ա՛լ այս անգամ բացարձակ , վերջնական կռիւ մը :

Խնդիրը ունէր ըլլոր հանպամանքները այս Ժայրագոյն սաստկութիւնը ստանալու , այս

խորհրդանշանական ընդարձակութեան հասնելու : Ենթական Հրէայ մըն էր , զոհ անք դարաւոր ատելութեան զոր կաթոլիկները ունին Հրէաներուն համար . եւ իսկոյն երկու վիթխարի ուժերը , կաթոլիկութիւնը եւ Հրէութիւնը , դէմէ դէմ ելան . Հրէութիւնը , որ ընկերակակն հին կաղուտաբը ջանդող միջազգային զօրութիւն մըն է , Յեղափոխութեան Ֆրանսային վերածնունդին կարեւոր աջակից մը եղաւ այս դէպքով . իրենցմէ մէկը ազատելու եւ միանգամայն ջախջախելու համար հակասեմական չարժուոր որ իրենց դէմ կը կուտարուէր , Հրէաները իրենց ամբողջ համերաշխութիւնը , յարասեւութիւնը եւ ճարտարամտութիւնը ի գործ գրին , մէկ երկու տաղանդաւոր Հրէաներ են , Պետիտ Լազաւ , Ժոզէֆ Ռէյնաք , որ գործին հիմը գրին . եւ անա ամբողջ ազատական Ֆրանսան այդ խնդրոյն շուրջը գումարուեցաւ : Խնդիրը ունէր իր վիպական հրապոյրն ալ . անմեղ մը հեռաւոր Ժայռի մը գամոգած , խեղճ կին մը , կէս ալրի , որ յանդուգն ու յամաարեւութեամբ մը արգարութիւն կը պահանջէ , եւ ամբողջ պատմութեանը շուրջը խաւարչտին դաւ մը կ'հնձոտ : Խոշոր համակրութիւններ ու խոշոր ատելութիւններ գրգռելու համար կարելի չէր աւելի յարմար նիւթ մը գտնել : Ինչոր կրքերը բորբոքեցան , եւ երկու բանակները բաղկեցան իրարու : Մեծ կուռն նշանը Չուանստուա : Իր արարքը այս դարուն ամենէն վեճ շարժումընքէն մէկը պիտի մնայ : Այդ շարժումածը ամենէն պերճախօս կերպով կը ցուցնէր Ֆրանսայի մէջ կատարուած բարոյական կերպականափոխութեան մեծութիւնը : Այդ պղուծմաւ գրաւեց , որ իր վէպերովը հարստացած էր , որ ճանչցուած էր իբրեւ ստորին կրքերու տիուր ու Թանձր նկարագրող մը , որ չոյն իսկ ծածաղիկ ըրած է ինքզինքը Սկազմեմային յախտնական թնկնաժուր իր պատմամով ձգտումովը , դուրս կը ցատէր իր փառասէր չէզոքութենէն , կեանքին խառնուրդին մէջ կը նետուէր , իր հանդիստը , պատիւը , շահերը կը կոխտէր , Կազմաբար մը համար : Ի՞նչ ոք մտադրէ է ան տիեզերական իրարանցումը զոր այդ արարքը յառաջ բերաւ : Ո՛չ ոք պիտի կրնայ մոռնալ պատմական օրերը ան դատին որ արարքին հետեւանքը եղաւ . Այդ դատը պիտի յաւեւ-ժանայ , ինչպէս Ժան Հրէային , ինչպէս Գաւրիէին , ինչպէս՝ պիտի համարձակիմ ըսն՝

Յիսուսին, Զուլա ներկայացուց Գաղափարին հաւատացող Անհատը՝ Բռնութեան Զանգուածին գէմ ցցուած ։ Եւ երկու բանականներ ուրիշ բան չէին բայց եթէ այդ երկու բաներուն մարմնացումը ։ Աննիբիլի խեղճութիւնով մը , սուտ հայրենասէրներ կարծել տուին թէ նոյն իսկ Բանակը ու Մուսուրան կանոնութիւնն էին իրարու դէմ ելած , թէ Հայրենասիրութիւնն ու Աննիլիանականութիւնն էին կոտորուած ։ Անոնք որ բողոքի գլուխաւորակեր կը կազմէին , իրենց կարգերուն մէջ ունէին Բանակի հարազատ ու փառաւոր ներկայացուցիչներ ինչպէս Բիքաւ , Բանակը խանդավառանքով սերող քաղցեմներն ինչպէս ծերունի Կոթման , Հայրենիքի գաղափարին հաւատարիմ մնացող մուսուրականներն ինչպէս Տիւրքու , եւ միանգամայն ընկերվարականներն ինչպէս Ժողով , աննիլիանականներն ինչպէս Սեպտաթիւն Ծոռ . եւ արդէն այս խնդրոյն ամէնէն գեղեցիկ երեւոյթներէն մէկը եղաւ այդ անկեղծ ու լիքնողի միութիւնը , գաղափարի մը եւ ընդհանուր ուղութիւնն մը յաղթանակին համար , հաւատարմական աղատուէր բայց ծրուգրով իրարմէ ասարեւր կուտակցութիւններու ։ Կարեւոր երեւոյթ մըն ալ՝ իրենց փղոսկրէ աշտարակէն իջնելը եղաւ գիտականներու , արուեստագէտներու , գրագէտներու , որոնք այս վերջին շրջանին մէջ հանրային խնդիրներէ բացարձակապէս քաշուած կ'ապրէին եւ նոյն իսկ կ'արձամարէին զանոնք . ժողովրդական միթիւններու մէջ տեսանք Տիւրքույի , Ռուի , Բոլ Ռեքլիի պէս գիտականներ , Անաթոլ Սոսանի , Օրթալ Միտայի պէս գրագէտներ , Բռնասանէի պէս հրապարակագիրներ , Պիւլիտի , Սէպուլի , Բիքաւի պէս ուսուցիչներ . ոչ թէ կուսակցութիւնն մը , այլ Յորանասան մը ամբողջ , 89ի Յորանասան որ կ'ուզէր իր գոյութիւնը վերահաստատել , վանելով Օրէնքին ապստամբները , Ազատութեան զաւորները ։ Անոնք քաջութիւնը ունեցան զիմագրաւելու բովանդակ պաշտօնական Յորանասանին հակառակութիւնը , Ամբոսին թիւնձար ատուութիւնը եւ երբեմնի նոյնիսկ վտանգը կազմակերպուած գաւերու ։ Եւ Զուլա աքսորին դառնութիւնը յանձն առաւ , ինչպէս Հիւկո՝ նախորդ շրջանին . եւ Բիքաւ բանտի մէջ գամուեցաւ ։ Այս անձնագրողութեան օրինակները , այս անդրդուելի հաւատքը , եւ այս բոլոր կորովը որ թափուեցաւ , չեն կրնար ապարգիւն մնալ ։ Անա մէկէ աւելի

Գահլիճներ որ տապալեցան , այս խնդրոյն համար ։ Անա մեղաւորները որ գրեթէ ամենքն ալ պաշտօնէ հեռացան , կէս մը պատժուած ։ Արդարութեան յաղթանակը անխուսափելի է ։ «Ճշմարտութիւնը ճամբան է , բաւ Զոյա , ոչինչ պիտի կասեցնէ զայն» ։ Այդ խօսքը իրականացաւ խորհրդաւոր յառաջիակացութեան մը , թիւ առ թիւ զոգրուեցաւ ստույթներուն վարագոյրը , կարծես ճակատագրական զօրութեան մը մղումին տակ ։ Այն պահուն ուր կը գրեմ , խնդիրը իր վախճանին չափազանց մօտեցած կը թուի . Յորանասանի նորենտիլ նախագահին պաշտօնական նամակը Յեղափոխութեան Յորանասանին հաւատարմութեան կորովի հաստատում մըն էր եւ կծու ազդարարութիւն մը անոնց որ կը չփոխէն մէկ քանի պետեր ու Բանակը որ ամբողջ ազգն է ։ Ու Արդարութեան թշնամիները յայտնեցին որ միանգամայն Հանրապետութեան թշնամիներն էին . մէկ քանի մոլորած փառասէրներու հիմնած Յորանական Հայրենիքի Գահլիճացութիւնը իր դաւանան ոգին մատնեց ու վերջնականապէս անուանարկուեցաւ Տեւոթէպին ոճրագործ արարքովը ։ Թէպէտ Տիւրքիի առաջարկած սեղմիչ օրէնքը ընդունուեցաւ երկու խորհրդարաններէն , բայց Մերակոյտին մէջ Պեռնսթէի հոյակապ ճառը , որ ծափահարուեցաւ բոլոր կուսակցութիւններէն ու ամբողջ Յորանասան , գրաւակաւ մըն է որ երկրին ամենէն յարգելի ուժերը խմբուած են Վճռաբեկ Ատենին շուրջը եւ պիտի հակեն որ արդարութիւնը կանոնաւորապէս զօրծաղրուի հոն , եւ երբ Վճռաբեկ Ատենը իր վճիռը արձակէ , այդ վճիռը արդարութեան ձայնը պիտի ըլլայր եւ Յորանասան պիտի խոնարհի անոր առջեւ ։

Յորանաս , կը կրկնեմ , աւելի առաջ եւ աւելի հզօր պիտի դուրս կ'լլէ այդ փոթորիկէն ինչպէս , ծանր ու անշարժ օդերէն յետոյ , փոթորիկը անհրաժեշտ է ։ Փոթորիկը քայքայում մը չէ , վերանորոգում մըն է ։ Անոր անցքն ետքը , ծովը աւելի պաշտառ եւ օդը աւելի վճիռ կը շողան ։ Փոթորիկները կենսականութիւնը կ'ապացուցանեն ։ Մեռած ջուրերն են միայն որ փոթորիկ չունին 89ի Յեղափոխութեան ատենն ալ , կայծողներ եղան որ տարրալուծում մըն էր ան , եւ թէ Ֆրանսական ուժերը , իրարու բաղխելով , ամբողջութիւնը պիտի ջնջէին ։ Եւ սակայն ընդհակառակն , ստեղծուեցաւ որ նոր ուժերը ինչ զօրութիւնը քանդեցին , եւ երբ իրենց

ներքին ծրագրեր իրագործեցին , ամբողջ եւրոպային ապացուցեցին թէ ֆրանսական կորուրդ տանապատկառած էր . երբեք այնքան խանդավառ ու հզօր չեղաւ Յրանսա որքան այդ Առաջին Հանրապետութեան շրջանին , ուր , իրենք զիրենք ազատագրելէ յետոյ , Յեղափոխութեան զինուորները ուղղին բոլոր ազգերը իրենց լուծէն ճողովքին :

Անգամ մը , որ այս տաղանապէս յաղթական ելլէ , Յրանսա պիտի տայ աշխարհի նորոգութեան կորովի մը ապացոյցները : Եւ աշխարհ պիտի չանի ատով , — եթէ արդէն իսկ չա՛ն չէ այն բոլոր արտայայտութիւնները որ այս առիթով տարին ի վեր է երեցան ամէն երկիրներու մէջ ի նպատակ արգարութեան , եւ որոնք այդ իրադրեանքները երկրին մէջ տեղեկանք բռնութեանց գէժ ազատագրութեան ապագայ գործը հաստեցնելու ծառայած պիտի ըլլան :

Վերականգնութեան Յրանսա այլեւս պիտի թող չտայ որ Բանամայի ու Տէլէֆիւսի դէպքերը կրկնուին Ազատական դոմարտով որ ձեռնացաւ այս խնդրոյն առիթով եւ որ օրէ օր բազմապատկուելու վրա՞ է եւ կը պարտնակէ Փրանսայի ամենէն մաքուր ու բարձր ուժերը , իրեն նպատակ դրա՞ւ , այս պայտքը սկսած օրէն իսկ՝ ո՛չ թէ լուծած այս մասնաւոր խնդրոյն , այլ տապալումը ամբողջ իրերու գրութեան մը՝ որուն հետեւանքներէն մէկն էր այս խնդիրը . այդ դոմարտով ֆրանսական խղճէն կազմակերպուած ու գործնական արտայայտութիւնը պիտի ըլլայ եւ է արդէն : Անկախ եւ անշահախնդիր լրագրութիւն մը ահա երեւան կ'ելլէ՝ ընդդէմ խաբէութեան ու շանքաւոր մամուլին որ փութով թեան միժմադոյն ազգակիներէն մէկը եղաւ . ֆրանսական այս վերջին շրջանին . մտաւորականները , այս դէպքով հանրային գործունէութեան մէջ մտած , պիտի շարունակեն իրենց մասնակցութիւնը պահել անոր մէջ եւ զայն վարել՝ ընդդէմ խորհրդականներու շահամոլ ոգիին որ արձակ ու անպատահաւ սիրեց տաննակ մը տարել ի վեր . եւ հանրային կարծիքը որ հետզհետէ կը թօթալէ իր անտարբերութիւնը , վաղը նորէն լծակը պիտի դանա՞յ մի՞նչ գաղափարներու իրագործման եւ պահպանման : Ասոնք բոլորը նշաններ են թէ Փրանսայի ներքին վերանորոգումը իրողութիւն մըն է արդէն :

Եւ այդ նոր Փրանսան պիտի փոխէ եւրոպական բարոյականը : Անոր ձայնը , երբ վերստին լսելի ըլլա՞յ սկսի , անհաւերն պիտի

զարճնէ թրքական ջարդերու կամ յունական պատերազմին կամ Վուլպայի վայրագութեանց նման խոշոր ապկրատութիւնները : Եւ ասոր ալ այժմէն իսկ ապացոյցները ուժինք : Փրանսական արտաքին քաղաքականութիւնը արդէն այժմէն իսկ կրած է հիմնական փոփոխութիւն մը : Հանդիմ կը բարակաւնացաւ մերանսային ներկայացուցչին էր , եւ զիւսնէ թէ անոր օրով Փրանսայի պատերը ո՛րքան վտանգուեցաւ արեւելեան խնդրոյն մէջ : Տէլէֆուս , որ Պիտտին հետ , առաջին օրէն՝ Տրէֆլիսի դատին վերաճնութեան ամենէն վեր կողմնակիցը եղաւ , նոր Փրանսային մէկ քաղաքիկն է . այն քաղաքականութիւնը զոր ի յորժ գրաւ Փրանսայի արտաքին գործերուն մէջ՝ քաղաքակրթութեան ու ազատութեան քաղաքականութիւն մըն է , ճարպիկ աւ խրոխտ , ազնիւ ու խոնկ միանգամայն : Անգլիոյ հանդէպ , Ֆաշտայի խնդրոյն առթիւ , Տէլէֆուսէ զիտաւ բռնի խմատուն ընթացք մը որ դիւանագետական ամբողջ եւրոպայէն , առաջին առաւ պատերազմի իրական եւ անմիջական վտանգի մը որ հսկայ աղէտք մը պիտի ըլլար քաղաքակրթութեան համար , Յաջողեցա՞ւ Փրանսայի արժանապատուութիւնը բարձր բռնել լով հանդիմ : Անգլիոյ հետ մերձեցման մը եւ հաշուեյարգարութեան մը գաղափարը իրականացնել , եւ այսօր երկու երկիրները լրջօրէն ու հանդարտօրէն կը բանակցեն իրենց միջեւ գտնուող բոլոր առկա խնդիրները լուծելու եւ հանելու համար արմատական համաձայնութեան մը , որ , եթէ ամբողջապէս կատարուի , մեծագոյն բարիքը պիտի ըլլայ մարդկութեան մատուցուած եւ անհունապէս պիտի զերբացնէ միջազգային իրաւախոնութեան գրութիւնը որ Ձարէն հանդիսաւորուպէս առաջարկուեցաւ , փոխանակ պատերազմի բարբարոս գրութեան : Հաշտարար — միջնորդի դերը զոր Տէլէֆուս աւարտեց Սպանիոյ եւ Ամերիկայի մէջ եւ , Փրանսայի վարկին նոր փայլ մը տուաւ , եւ չեղտեց նոր Աշխարհին համակրութիւնը Փրանսայի համար , եւ ահա Իտալիա կը ծաւէ անցնային ապերախութեան , կը մերձենայ «քայլ ազգին» անկեղծ խանդաղատանքով մը , կնքելով Ֆրանքո-իտալական առեւտրային դաշնագիրը , զոր Տէլէֆուսէ յաջողեցաւ վերջապէս , այն կարեւոր մասնակցութեանը չոր ունեցաւ : Կրէտի խնդրոյն լուծման մէջ , Տէլէֆուսէ ապացուցուց թէ «ազատութեան բաշխիչ» Փրանսան վերականգնա-

նացած է : Ինչոյ իսկ փետր . 25ի օրը խորհրդարանին մէջ արտասանած գիւղեկիցի ատենախօսութեամբը իր գործը ի ղ ամփոփէր . «Թող ուրանն իմ րրածս կամ զրպարանն զիս , իմ խնդնս , իմ յատակատես հայրենասիրութիւնս ինծի կ'ըսեն որ , եթէ վերջին ամբաստումն ընթացքին մէջ կրցայ քանի մը ծաղայութիւններ մատուցանել , թէ՛ զիւրացնելով երկու բարեկամ մեծ ազգերու միջեւ թշնամութեանց գաղաւթումը , թէ՛ պաշտպանելով Ֆրանսայի դարաւոր ազգեցութիւնը Արեւելքի մէջ , թէ՛ նպաստելով որ Կրիստէի մէջ օրինաւոր լուծումը , ազգային լուծումը յաղթանակէ , ինչ աշխատելով որ տնտեսական մերձեցմամբ մեր իտալիոյ հետ վերահաստատել սերտ յարաբերութիւններ , թէ՛ վերջապէս ջնախելով որ ուղղութիւն ու յատակ քաղաքականութեամբ մը՝ Ֆրանսայի շուրջը ստեղծեմ վստահութեան ու յարգանքի հոսանք մը , ամենէն թանկագին ծառայութիւնը ապահովապէս ա՛յն եղաւ որ նախատեսեցի ու կերպով մը անկարելի դարձուցի բաղիւմտ մ'որ որ աշխարհիս համար աղէտը մը պիտի ըլլայ եւ որ երկայն ատեն ծանրօրէն պիտի ճնշէր երկու երկիրներուն թաղաքականութեանը վրայ : . . . Ինչ որ կը համարձակեմ խնդրել , սա է որ խոստովանին թէ ուղղութեանը մէջ զոր դրոշմեցի Ֆրանսայի արտաքին թաղաքականութեանը , երբեք մտքէս չհեռացուցի այն գաղափարը թէ կը ներկայացնէի ինչ որ Կամպէթիթա առաւանց «ամենէն բարձր բարոյական անձը որ գոյութիւն ունի աշխարհի վրայ» : Ամենքս ալ միեւնոյն համոզմամբ՝ ողբւորուած , պիտի ունենանք հարկաւորութիւն մ'ազդուան զժողովութիւնները լուծելու համար : Յոռետես չեմ եւ . եւ կարելի չէ յոռետես ըլլալ երբ մարդ գիտէ թէ ի՛նչ է Ֆրանսան եւ թէ այն փրկութեան տակ , զոր ոմանք չեմ գիտեր ի՛նչ գարելի հաճոյք մը կը զգան միշտ յուզելու կ'ապրի եւ կը գործէ ժողովուրդ մը գերազանցապէս պարկեշտ եւ սուղը , խնայաւոր որքան աշխատող , որ գիտակցութիւնն ունի թէ իր ճակատագիրը չէ աւարտած , որ միշտ կարող է թրթուշ մեծ գատնորուն , աշխուզգացումներուն համար եւ որմէ շատ բան կարելի է յուսալ եթէ հոգ տարուի որ անոր նա յուսածը միշտ յառած մնայ գերագոյն արդարութեան ու բարձր քաղաքակրթութեան խտելի մը վրայ» :

Վերջին տողերը կը ցուցնեն , խորիմաստաբար ու յստակաբար արտայայտուած , ամբողջ բարոյական ուղղութիւն մը՝ Ֆրանսայի ներքին ու արտաքին կեանքին համար , եւ ատի ֆրանսական մեծ ուղղութիւն է : Արդէն իսկ ձեռք ձգուած արիւնքները յուսալ կուտան սրայ ուղղութիւնը պիտի յաղթանակէ : Մենք զերմաբար կը բանձնենք որ այս վերածնող Ֆրանսան յաջողի մինչեւ ծայրը հասնել իր պայքարին որ անհանար խոչընդոտներ ունի հարթութեւ , եւ ըլլայ նորէն , այն Ֆրանսան որուն ամբողջութիւնը պէտք ունի որպէս զի հաւատք եւ մեծ ստանալ քաղաքակրթութեան զօնգակ ծորքը շարունակելու :

ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆԱՆԸ

Կը հրատարակենք Նուպար փաշա խորագիրը , ոչ թէ իբր քաղաքական ուղղութիւն մը զոր այսօր կարելի ըլլայ ներկայացնել հայ ժողովրդին կամ Եւրոպային , որովհետեւ կացութիւնը յեղաշրջուած է հիմա , եւ թերեւս այս ծրագիրը ուրիշ բան չէ ալլեւս բայց եթէ գեղեցիկ մեռել մը : Պը հրատարակենք գայն իբրեւ տղեխման մը , որ կարեւոր է հայ ժողովրդին այս վերջին կէս դարուն պատմութեան ուսումնասիրութեանը համար :

Մ Է Կ Գ Ա Ն Ի Ն Օ Թ Ե Ր

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ՄՏՏՈՒՆԵԼԻԲ
ԲԱՐՆՈՐՈՐԴԻՄԱՆՔ ՄԱՍԻՆ

Ներպական պետութիւնները , փափաքելով որ Արեւելքի մէջ տեւականութեան հանդուսանք ունեցող իրերու վիճակը հաստատուի , իրենց ուշադրութիւնը դարձուցին , ինչպէս Պալքանեան նահանգներուն , նոյնպէս եւ Փոքր-Ասիոյ այն մասին վրայ որ օրրանն է հայ ցեղին : Բ . Դուռը ինքն իսկ հարկը զգացած է այդ ճարտարագործ , աշխատասէր եւ ուշիմ ազգութիւնը չձգելու այն ողորմելի վիճակին մէջ ուր կը գտնուի , հեռու Մերոպայէն եւ անոր ներկայացուցիչներէն : Անուգուտ է խօսիլ հոս իրենց հայրենիքին մէջ մունացող Հայերուն կայքութեանը վրայ . անուգուտ մանաւանդ անորեց այդ կայքութիւնը բաղադրող իրենց կողմից մէկ միլիոն ազգակիցներուն հետ : Բ . Դուռը , քանի որ Ման . Սթիֆանոյի զայնազրին մէջ յանձն առած է բարեկուսութիւններ մտցնել Հայոց վարչութեան